

Razine kršćanske religioznosti u *Oslobođenom Jeruzalemu* Torquata Tassa

MIRKO TOMASOVIĆ*

Genijalni pjesmotvor Torquata Tassa *Oslobođeni Jeruzalem*¹, napisan 1581. godine (20 pjevanja s preko 15300 stihova poredanih u jedanaesteračke oktave) već po samoj naslovnoj temi upućuje na važan događaj u povijesti srednjovjekovnoga kršćanstva, tj. na prvu križarsku vojnu i zauzeće mitskoga i mističnoga grada Jeruzalema, koji su branile anti-križarske muslimanske združene snage, što se zbilo 15. rujna 1099. godine, kada je križarski vođa («il Capitano») objesio oružje u Hramu i kleknuo na Kristov grob. Sukladno tomu prvi stih epa glasi: »Canto l'arme pietose e il Capitano...« (Pobožnu vojnu pjevam, Vođu smjela...). To je parafraza početka Vergilijeve *Eneide*: »Arma virumque cano...« i zorni nagovještaj tzv. junačke epike (u posveti djela Alfonsu II. d'Este, među ostalim, Tasso *Gerusalemme liberata* apostrofira kao poemu »eroico«). No, stalni epitet protagonista spjeva jest »pietoso« (pobožni). Goffredo »pietoso«, poznato je, predstavlja povijesnu ličnost (Goddefroy de Bouillon, Gotfrid Bujonski), koju Tasso u djelu prikazuje ne samo kao neustrašivoga borca i velikoga vojskovođu nego i bogobojazna čovjeka, obdarena kršćanskim vrlinama, što je i prema dokumentima i izvorima uistinu i bio. On se u svim zgodama tako i vlada, sprječava pljačke svojih vojnika, sklon je na individualnoj razini opraštanju neprijatelju; zapovijeda da se po osvajanju Jeruzalema prestane s klanjem i nasilnom ratnom pljenidbom; pravedan je i razuman u križarskim razmiricama, blag prema onima koji su pripremali pobunu protiv njega; naposljetku umjesto titule »kralja Jeruzalema«, on

* Akademik Mirko Tomasović, redoviti profesor u miru Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb, Hrvatska.

¹ Ovo sam izlaganje kanio održati uz predstavljanje prijevoda Tassova *Oslobođenog Jeruzalema* u Osijeku 4. lipnja 2010. godine. To se nije dogodilo zbog objektivnih razloga pa ga naknadno objavljujem u ovomu cijenjenom časopisu. Kritički prepjev spjeva tiskala je Matica hrvatska iz Zagreba 2010. godine.

ponizno uzima naziv »čuvar Svetoga Groba«, dok su drugi križarski zapovjednici na zaposjednutim prostorima utemeljivali kraljevine i kneževine i proglašavali se njihovim suverenima.

Ta duhovna dimenzija, međutim, Goffreda u golemom spjevu, valja reći, pomalo se gubi zbog račvanja fabule, barokističke žanrovske epizodičnosti. *Oslobodeni je Jeruzalem* po poetičkim konvencijama i ukusu ondašnjega općinstva i viteški ep, nastavak tradicije Boiardova *Zaljubljenog* i Ariostova *Mahnitog Orlanda*. Viteška sastavnica prepoznatljiva je u auktorovu poznavanju vojske, raznih vrsta konja, ratne tehnike, u čestom, poglavito, opisivanju dvoboja između kršćana i muslimana (ali i zavađenih križara međusobno) koji se, dvoboji, odvijaju po pravilima viteških turnira (dualanti su, primjerice, na ravnoj plohi, »publika« na kružnoj obližnjoj uzvisini) i po umijeću mačevateljstva (Tasso je bio vrstan mačevatelj). Od viteške sastavnice u njegovu je spjevu još jače istaknuta ljubavna, inače glavna pratilja viteških romana i epova.²

Četiri su žene važni čimbenici (agensi i movensi) pjesmotvora uvedeni u radnju ne-linearno i bez tipske obilježnosti, dosta različita profila i postupaka, gdje je možda ponajviše došla do izražaja izvanredna Tassova darovitost za psihologizaciju likova, po čemu se odlikuju u usporedbi sa svojim žanrovskim predšasnicima u epskim spektaklima, vodećim u tadašnjem rasporedu talijanske literature. Prva na poprište radnje stupa Sofronia, kršćanska djeвица krasotica u muslimanskom Jeruzalemu, neka vrsta Judite, u koju je zaljubljen Olindo. On plamti žarom čiste ljubavi, taj ga oganj žeže³, kao i na lomači na kojoj je taj par trebao biti spaljen. Sofronia je osuđena na smrt spaljivanjem na javnomu mjestu prama osudi vladara grada Aladina, zato što je iz muslimanske džamije »ukrala« ikonu Bogorodice, koju je taj vladar kriomice dao prenijeti iz kršćanske bogomolje. Da bi spasila svoj puk od likvidacije i progona, Sofronia se, kao počiniteljica krađe, dobrovoljno javlja za lomaču, ali Olindo je pokušava spasiti kao tobožnji počinitelj inkriminiranog djela, što ni malo ne impresionira Aladina, po čijem nalogu i njega, vezanog uz Sofroniu, kane spaliti na lomači kao egzemplarnu kaznu kršćanima. Sofronia odgovara Olin-da od njegove samo-žrtve, kori ga zbog grješne lakomislenosti, no on joj po prvi put očituje svoju ljubav, ustrajući u svojem naumu, na što ona nije ravnodušna: već je Aladin izdao zapovijed za potpalu. Ali u posljednji čas Tasso »šalje« inovjerku, muslimansku ratnicu, koja nadolazi u ratnoj opremi i »sua sponte« spašava mladi zaljubljeni kršćanski par. To je Clorinda, proslavljena »poganska« ratnica,

² Tasso, legendarni pjesnik ljubavi napisao je desetak tisuća galantnih stihova, među kojima i pedesetak u slavu lijeposti Cvijete Zuzorić, auktor je i egzemplarnog ljubavno-pastirskoga igrokaza *Aminta*, nakon Petrarke najveći je »teneratorum lusor amorum« u talijanskom pjesništvu do XIX. stoljeća.

³ »Oganj žeže« tipična je petrarkistička sintagma za stanje zaljubljenosti, koja je ovdje i metafora, i anti-metafora, jerbo je riječ o zapaljenoj lomači, što držim stilskim dostignućem bez premca u tragičnim okolnostima u kojima se našao idealni par.

oličenje viteških vrлина, vješta oružju, hrabra i poduzetna, pa ju Aladin imenuje zapovjednicom svoje vojske. Inače je bjeloputa etiopska kraljevna, zamamne ženske ljepote. U zamršenoj baroknoj orkestraciji spjeva u nju će se zaljubiti ratnik s protivničke strane, normanski knez (također povijesna ličnost), koji će na kraju ubiti svoju ljubljenu ne prepoznajući je u ratnoj opremi, s kacigom prekrivena lica. Kad ona skine kacigu nastupa »recognitio«: Tancredi u prvomu izravnom dodiru izjavljuje Clorindi ljubav, koju ona prihvaća, štoviše zaželi da je krsti. U jednom od najljepših prizora spjeva Tancredi hita do obližnjega vrela (na vrelu se i zbio *prvi pozor*), nalije vodu u svoju kacigu i pokrštava etiopsku kraljevnu, hrabru ratnicu i svoju ljubav na umoru. Kad mu je ona izdahnula na rukama, Tancredi, koji se našao u misionarskoj ulozi, kao »ljubavnik« poput Petrarke nakon smrti Laure ili Dante nakon smrti Beatrice, onesvješćuje se, neutješan do suicidalnog stupnja. Križari ga odgovore od te nakane, te Tancredi Clorindi priređuje kršćanski sprovod. Clorinda, spasiteljica inovjernika, Sofronije i Olinda, zavrijedila je tim svojim činom milost obraćenja koje će joj omogućiti da se združi s voljenim Tancredijem u nebeskom boravištu, kad nije mogla u zemaljskom. To je dakle duhovni »happy end« pripovijesti o tragičnoj ljubavnoj heroini. U *Oslobođenom Jeruzalemu* imamo još dva takva »misionarska« obrata, još dva obraćenja muslimanskih ljepotica. Ako Clorindu uspoređuju s velikim tragičnim ljubavnim junakinjama iz europske epike (s Danteovom Francescom da Rimini i Camõesovom Inês de Castro), što reći o nesretnoj Herminiji?

Ona je kći od križara svrgnutoga antiohijskog kralja; beznadno je zaljubljena upravo u Tancredija zbog njegova viteškog postupka kad su njegovi vojnici osvojili grad i dvor. »Love-story« Herminije ispunja stotine oktava spjeva u raznim pjevanjima i raznim situacijama: našla je utočište na Aladinovu dvoru u Jeruzalemu, po dvoboju između Argantea i Tancredija kradom se preoblači u ratno ruho prijateljice Clorinde, jer travama želi izliječiti Tancredija. Ona je pripravna promijeniti vjeru, postati »donna latina«, ići za njim svukud, dospijeva među pastire (to je jedan od antologijskih arkadijskih prizora u spjevu), dvaput iscjeljuje ljubljenoga kršćanskog viteza ranjenog u dvoboju. Sve je uzaludno, jer Tancredi voli Clorindu, pa je to romantični ljubavni trokut nepokolebljivih tužnih ljubavi plemenitih mladih bića, što se ne bi moglo reći za slučaj Armide, četvrte žene, nositeljice radnje u *Oslobođenom Jeruzalemu*.

U njezinu slikanju najviše je proradila Tassova mašta i izvan okvira podudarnih sadržaja iz viteških romana. U njezinu oblikovanju Tasso je svjesno ili nesvjesno artikulirao sastojke istočnjačke i pradavne egzotike (anticipirajući Belkiss Eugènia de Castro i Salambo Gustava Flauberta). Ona je sinovica kralja Damaska, neodoljive tjelesne ljepote, uz to čarobnica, vračara s tajnom moći, jedna od triju osoba koje interveniraju u radnju zbivanja u spjevu pomoću takvoga umijeća (Aladinov vrač Ismen, »vrač iz Ascolone«, koji pomaže kršćanima). Armida je i posrednica

Tassove barokne fantastike i magijskih čina u spjevu. Neka je vrsta »fatalne žene« iz romana XX. stoljeća, njezina nedvojbeno anticipacija. Sve što je mlado i muško zaljubljuje se u nju, osim, dakako, uvijek trijeznog Goffreda. Toliko je eksponirana u Tassovu spjevu da bi se od te građe mogao izdvojiti autonomni ep *Armidija-da*. Armida je najviše od Tassovih likova inspirirala europske umjetnike (ne samo pjesnike, nego i skladatelje, te slikare), ali i »našijence«; spomenuti je samo Gundulića, Palmotića, Pucića, Soltanovića i Kanavelovića. Toliko je, prema Tassovoj fikciji, moćna da je u pitanje dovela i uspjeh same križarske vojne: infiltrirala se među križare po napatku i zadatku svojega strica, prikazavši se kao na podao način svrgnuta kraljevna koja traži pomoć. Križari se hrpimice zaljubljuju u nju (jedan čak prelazi na islam) i kane je vratiti na prijestolje. Ona traži desetoricu, javlja joj se nekoliko puta više. Vrhunac je razdora, koji je unijela u kršćanski tabor, što je općinila glavnoga križara, bojovnika Rinalda, Tassova Ahila, koji hrli za njom i naposljetku završava na njezinu čarobnom otoku sreće, prepustivši se Armidinu zagrljaju, zaluden sladostrašću. Međutim, dva kršćanska junaka, na poticaj Petra Pustinjaka, uz pomoć »vraća iz Ascolone«, s posebnom lađom (koja podsjeća na *Nautilus* Julesa Vernea) dopijevaju do Kanarijskoga otočja i Armidina raspusnog boravišta, otriježne Rinalda, koji se raskajan vraća među križare i stavlja na raspoložbu vrhovnom zapovjedniku. Armida ga, prije toga, frenetično strastvena, progoni, ali kad shvati da će joj izmaknuti, pokušava samoubojstvo samostrijelom, u čemu je osviješteni Rinaldo sprječava u posljednji čas, na što ona također doživljava konverziju te izjavljuje, želeći zamijeniti Muhamedovu vjeru Kristovom: »Ecco l'ancilla tua...«, riječima iz evanđelja (Djevica Marija to govori anđelu Gabrijelu). Neki prizori i opisi pokazuju Tassa ne samo kao majstora petrarkističke, nego i erotske ljubavne poezije, karakteristične za barokni hedonizam. Duhovni preokret kod Armide, pomalo neočekivan od čitatelja, kao element epske metamorfoze lika, djeluje učinkovito, sastavnica je i baroknoga »čudstva« (*la maraviglia*). S druge je strane veličanstvena preobrazba zle, pokvarene, pohotno grješne žene koja »proždire muškarce« u Armidu »pokornicu«, odanu sljedbenicu vjere koju ispovijeda mladić u kojega je zaljubljena. Ne smijemo zaboraviti, naime, da su križari u vjerskom fanatizmu hrlili u bitku na Istok, ne samo da oslobode Kristov grob, nego i da kristijaniziraju »pogane«, »barbare«, kako su i oni, pa i sam Tasso, zvali muslimane. Najveća heroina epa, čarobnica i ljepotica, najslikovitija je predstavница Istoka, s kojom Tasso nastoji »zadiviti«, »začuditi« svoje čitatelje, kako je to nazvao G. B. Marino; prihvatila je luč evanđelja, što je jedna od pjesnikovih poanti u djelu.

Došli smo, zapravo, i do četvrte značajke *Oslobođenog Jeruzalema* koji je dakle i »il poema sacro« (religijski spjev), kako kažu Talijani, na više načina. Kao što se u antičkim epovima bogovi na Olimpu opredjeljuju (primjerice u *Iljadi* hoće li biti za Trojance ili protiv njih), u Tassovoj su interpretaciji Višnji i Sotona *pro* i *contra* križara. U jednoj pomalo bizarnoj mješavini kršćanske mitologije protivnici su križara Pluton i njegovi hadski demoni (odnosno Lucifer, Belzebub i ostale

odmetničke anđeoske snage). Rečena konvencija, čini mi se, za koji stupanj više vjernička nego u ostalim renesansnim i baroknim žanrovski sličnim djelima (sa svim atributima kršćanske teologije), pomaže svoju vojsku u svim ratnim kriznim zgodama: preko svojeg arkandela Gabrijela u I. pjevanju koji leti nebeskim sferama, silazi do križarskih postrojbi u opsadi Jeruzalema, poručuje im zapovjedno da prekinu s razmiricama, izaberu Goffreda kao jedinog vojskovođu i da ga bespogovorno slijede. Kršćanska vojska nije idealizirana, i kad se klatno bojne sreće okreće na muslimansku stranu, onda arkandel Mihovil u dramatičnim trenutcima svojom intervencijom (s anđelima ratnicima) donosi prevagu kršćanima, zgazi ili rastjera demone, koji su sudionici muslimanske koalicije. Nevolje križarima neprekidno prouzrokuje Pluton (Lucifer), koji se služi neviteškim perfidnim sredstvima, narsrtajima atmosferske stihije u borbenim akcijama, pri čemu mu je instrument i Aladniov vrač Ismen, koji je, među ostalim, začarao i Šaronsku šumu, neophodnu križarima zbog drvene građe za navalne sprave pri jurišima na bedeme Jeruzalema. Šumu je nakon raznih peripetija u funkciju bujnosti epske fabule »odčarao« junačina Rinaldo, očišćen od putenoga zastranjenja s Armidom i providen milošću Božjom. Na taj je način prevladan zabrinjavajući zastoj u napadaju na branjeni Jeruzalem, kad su se kod labilnih križara kao mase već počeli pojavljivati znakovi nedoumica i depresije. Kolikogod je to epska tehnika retardacije, višekratne slične situacije, sa sastojcima znanstvene fantastike, pretvaraju se u laude Svemogućem. Religijski aspekt, točnije katolički, čuti se diljem spjeva, kadšto i u liturgijskim ko-notacijama.

Znakovit je u tom pogledu antologijski ulomak iz XI., nazvan u izborima iz *Oslobođenog Jeruzalema*, »Molitvom križara«, možda ponajljepšom epizodom iz spjeva⁴, nadahnuto vjerom, Biblijom i katoličkim bogoslužjem. Ne znam, među ostalim, senzibilnije pjesničke parafraze litanijskoga teksta u svjetskoj poeziji. Ugo Foscolo, glasoviti talijanski romantičar, pripovijeda da se jedne večeri (početak XIX. stoljeća) šetao obalom Ligurijskoga mora i da je čuo pjevati veslače iz neke galije spomenute Tassove stihove s pobožnošću koja ga je iznenadila.

Sve nam to daje pravo da u ovom elitnom djelu talijanske i europske literature govorimo i o njegovoj duhovnoj sastavnici uz dodatnu napomenu da je u posljednjem desetljeću života Torquato Tasso napisao nekoliko djela tako obilježanih: 1595. godine spis u kojem raspravlja o vjerskim razdorima u Francuskoj stajući na stranu katolika, te ep o stvaranju svijeta *Il mondo creato* (1594.) i još neke započete poeme religiozne tematike. Papa ga je potkraj 1594. godine pozvao u Rim da ga okruni lovor-vijencem, proglasi *poeta laureatus* i dodijeli mu novčanu pomoć. No to je bilo kasno: Torquato Tasso, »sjetni poeta«, umire 15. travnja 1595. godine, u rimskom augustinskom samostanu San Onofrio al Gianicolo, gdje mu je i grob sa

⁴ *Oslobođeni Jeruzalem*, XI., 1.-15. Usp. BONAVENTURA DUDA, *Procesija križara na Maslinsku goru*, Glas Koncila, Zagreb, 2008., str. 28.

spomenikom. U istom je samostanu i posljednje počivalište jednomu Hrvatu, Frani Petriću, koji je, uzgredice rečeno, polemizirao s Tassom s poetološkoga stajališta u povodu objavljivanja *Oslobođenog Jeruzalema* u traktatu tiskanom u Ferrari 1594. godine.

Umro je Tasso u 51. godini života, života ispunjena stvaranjem velikoga književnog opusa, ali i velikim traumama i krizama, obiteljskim tragedijama, šikaniranjem glavnoga mecena Alfonsa II. d'Este, ne našavši stalno prebivalište, ne zasnovavši svoj dom. Potucao se diljem Italije, po dvorovima ćudljivih velikaša i mecena, nalazeći prave i lažne prijatelje. Postojan samo u vjeri, potkraj života utočište je pronašao kod dobrohotnih redovnika (benediktinaca i augustinaca) na raznim adresama.

Torquato Tasso auktor je i većega broja lirskih sastava religiozno inspiriranih, što se jedva znade, jer mu je ep *Oslobođeni Jeruzalem* zasjenio sve što je napisao, osim pastirskog igrokaza Aminta, pa ga se može držati i velikanom zapadnoeuropskoga kršćanskoga pjesnika.